

Кожя Е.

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (үндүү тыбыштар)

Кожя Е.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ТУРЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ (гласные)

E. Koca

PHONETIC PECULIARITIES OF IMITATIVE WORDS IN TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES (vowels)

УДК:371-003/79

Турпат жагынан тууранды сөздөр башка туркумдөгү сөздөр менен дээрлик жалпылыкка ээ, т.а. алар да тилдик фонетикалык мыйзамченемдүүлүгүнө ылайык уюшулат. Бирок ошентсе да, тыбыштык курамы боюнча өзүнө гана таандык айрым бөтөнчөлүктөрү да бар.

Экинчиден, тыбыштык курамы жагынан алганда, түрк жана кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр жалпылыкка ээ болуу менен катар өз ара айырмаланбай да койбойт. Мына ушундай жагдай-шарттардан улам биз бул макалабызда аталган маселени атайы териштирүүнү эп көрдүк.

Негизги сөздөр: *тууранды сөздөр, үндүү тыбыштар, фонетикалык өзгөчөлүк, фонетикалык кубулуштар ж.б.*

Structurally the imitative words have the common features with other words, i.e., they are also organized according to the laws of phonetics. But, nevertheless, they have some peculiarities of sound structure.

Secondly, sound structures of imitative words have some common features and differences. In such case we have decided to provide a specific investigation the conditions of applying the consonant structures of imitative words of Turkish and Kyrgyz languages.

Key words: *imitative words, consonants, phonetic peculiarity, and etc.*

Кеп кылуучу маселе менен тикеден-тикке байланышы болгондуктан, адегенде эки тилдеги тыбыштар системасы тууралуу кыскача маалымат бере кетүү абзел. Эки тилдин тең тыбыштык курамына жетиштүү денгээлде изилдөө жүргүзүлгөндүгүн, бул маселе боюнча түркологияда калыпташкан окумуштуулардын пикирлерин эскерте кетүү жөн. (1)

Үндүүлөр: Түркия түркчөсүндө сегиз (а, э, ы, и, о, ө, у, ү); (а, е, I, I, о, ө, и, II) үндүү, ал эми кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Анын 8и кыска үндүү (а, э, ы, и, о, е, у, ү), алтоо созулма үндүү (аа, ээ, оо, өө, уу, үү) болуп саналат. Демек, түрк жана кыргыз тилиндеги үндүүлөр созулушу боюнча өз ара айырмаланат. Ал эмк калган белгилери боюнча жалпылыкка ээ, т.а. үндүүлөр эки тилде тең төмөнкүдөй мүнөздө бөлүштүрүлөт.

1.Тилдин горизонталдык абалына карай:

жоон (kalin) жана ичке (ince) үндүүлөр;

2.Эриндердин катышына карай: *эрин (yuvarlak) жана ачык (duzг) үндүүлөр;*

3.Жаактын ачылышына карай: *(genis) жана кууш (dar) үндүүлөр;*

Бул үндүүлөр баары тең тууранды сөздөрдүн курамында колдонулат, ошондуктан ар бир тыбышка кыскача мүнөздөмө берүү менен, ал катышкан сөздөрдү мисал катары келтире кетели:

а (а): жоон, кең, ачык үндүү (*kalin, genis, dtiz unlu*). Бул үндүүнү айтканыбызда тил артка тартылып, тилдин түп жагы жумшак тандайды көздөй көтөрүлөт да, жаак кең ачылат жана эрин катышпайт.

Мисалы *aksirik* (чүчкүрүп) *apirmek* (айкыруу), *sayig sayig* (чапыр-чутур) ж.б. / шар-шар (*saril-saril*), жал-жал (*hayranlikla batkak*) ж.б.

э (е): ичке, кең, ачык үндүү. (*ince genis, duz unlu*). Тилдин ортоңку бөлүгү бир аз көтөрүлүп, алга карай жүткүнгөн абалда болот да, жаак кең ачылат жана эрин катышпайт. Мисалы: *kekete* (*kekete*), *kekec* (*kekec*), *mekeme* (*maapo*) ж.б. / дердең-дердең (*heyecanli ve dogusmeye hazir bir haladebulunmak*), желпилде (*dalgalanmak*), серең- серең (*hareket etmek, kucucuk sey hakinda cocuk tansan gibi*) ж.б.

ы (1): жоон, кууш, ачык үндүү (*kalin, dar, duz unlu*). Тил артка тартылып, түп жагы жумшак тандайды көздөй көтөрүлөт да, жаак кең ачылбайт жана эрин катышпайт. Мисалы: *fikirdamak* (*быкырдоо*), *hicirik* (*эчкирик*), *islik* (*ышкырык*) ж.б. / жылт (*par*), *качыр* (*dicir*), (*gicir*) бжж-бжж *civil civil*) бырк-бырк (*sakir-sakir*) ж.б.

и (i): *ичке, кууш, ачык үндүү* (*ince, dar, düz ünlü*). Тилдин ортоңку бөлүгү бир аз көтөрүлүп, алга жүткүнгөн абалда болот да, жаак кең ачылбайт жана эрин катышпайт. Мисалы: *çivçivli* (*кыжылдоо*), *findirdemek* (*жылмаңдоо*), *tiril tiril* (*дирил-дирил*) ж.б. / илең-салаң (*gevşevçe*) ж.б.

о (o): жоон, кең, эрин үндүү (*kalin, geniş, yuvarlak ünlü*). Тил артка тартылып, анын түп жагы жумшак тандайды көздөй көтөрүлөт да, жаак кең ачылат жана эриндер алга карай жүткүнүп чормойгон абалда болот. Мисалы: *fokur fokur* (*борк борк*), *zonklamak* (*зуңкулдоо*) ж.б. / *кобур-собур* (*tirildanmak*), *сорок-сорок* (*çikik duran, sivrilip duran*) ж.б.

ө (ö): *ичке, кең, эрин үндүү* (*ince, geniş, yuvarlak ünlü*). Тилдин көтөрүлүп, алга жүткүнгөн абалда болот да, жаак кең ачылат жана эриндер чормоюп, алдыга жүткүнөт: Мисалы: *böğüre böğüre* (*мөөрөй мөөрөй*), *lörür lörür* (*чалл-чалл*) ж.б. / *бөжөн-бөжөн* (*Küçük, kısa adimlarla yürümeyi belirten tasviri kelime*), *үрпөн-үрпөн* (*Ürpermek, sinirlenmek, horozlanmak, kavga etme öncesi tavirları tasvir eder*). ж.б.

у (u): жоон, кууш, эрин үндүү (*kalin, dar, yuvarlak ünlü*). Тил артка тартылып, түп жагы жумшак тандайды көздөй көтөрүлөт, жаак кең ачылбайт жана эриндер алга жүткүнүп чормойгон абалда болот:

Мисалы: *gulu gulu*, (*курулдоо*), *gurlamak, uğultu* (*уу-дуу*), *ulmak* (*улуу*) ж.б. / *буртун* (*burat astak*) *буртуй* (*üztünü ekşitmek*), *кук* (*kuk*), *кү-куук* (*kuk kuk*) ж.б.

ү (ü): *ичке, кууш, эрин* (*ince, dar, yuvarlak ünlü*). Тил көтөрүлүп, алга жүткүнөт; жаак кең ачылбайт жана эриндер алга жүткүнүп чормойгон абалда болот: Мисалы: *üflemek* (*үйлөө*), *püfür püfür* (*үлп-үлп*) ж.б. / *бүкчүн-бүкчүн* (*kanburlaştırmış şekilde bulunmak*), *күр-күр* (*gür-gür*) ж.б.

Ошентип, үндүүлөрдүн бөлүнүшүн таблица түрүндө төмөнкүдөй берсек болот:

а - жоон - кең - ачык	а	kalin geniş düz
э - ичке - кең - ачык	е	ince geniş düz
ы - жоон - кууш - ачык	ı	kalin dardüz
и - ичке - кууш - ачык	i	ince dar düz
ө - жоон - кең - эрин	o	kalin geniş yuvarlak
ө - ичке - кең - эрин	ö	ince geniş yuvarlak
у - жоон - кууш - эрин	u	kalin dar yuvarlak
ү - ичке - кууш - эрин	ü	ince dar yuvarlak

Үндүүлөр тууралуу кыскача маалымат берген соң, эми алардын түрк жана кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдө колдонулуш абалына назар буралы. Кеп болуп жаткан маселе боюнча түркиялык илимпоз Хамза Зулфикар «Түрк тилиндеги табыш тууранды сөздөр» аттуу китебинин «Тууранды сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшү» деген бөлүмүндө төмөнкүлөрдү белгилеп көрсөтөт:

1. Түрк тилиндеги табыш тууранды сөздөр башкы формаларында көңүлдү бурат. Түрк тилинде муундун алты тиби бар, башкы формалардын

курамында бир үндүү болот, демек, ал бир муундан турат.

2. Тууранды сөздөр түзүлүшү боюнча үчкө бөлүнөт:

а) башкы формалар (унгу тууранды сөздөр)

б) экинчи даражадагы формалар (туунду тууранды сөздөр)

в) туундулар (татаал тууранды сөздөр)

3. Бирдей эле түшүнүктү, маанини билдирген унгу тууранды сөздөрдүн белгилүү себептерден улам бир нече варианттары бар. Түрк тилинде да кыргыз тилинде да мисалдарды көрүүгө болот. М: фак, фык, фок (Суюктук кайнап чыккан кезде чыккан үн); сар сиб (*чалл-чулл*), сир (*чылт*), сиб, сир, соб, сор (*чалл*), сиб, сир (*чулл*) (Суюктуктун ичинде, жаан жааган кезде өзүнөн өзү, же колдон, буттан чыккан үн); саяг (*чанк*), саяг (*чыңк*), саяг, саяг (*чоңк*), сунк (*чуңк*) (Айнек жана жезден жасалган буюмдардын кагылышы, чайпалышы, сүртүлүшү учурунда чыккан үн, ушул таризде кыйкыруу, сүйлөшүү, сайроо үндөрү); саяг (*чар*), саяг (*чыр*), саяг (*чур*), саяг (*шар*), саяг (*шыр*), саяг (*шор*) (Суюктуктун агышы учурунда чыккан үн); так (*так*), тик (*тык*), ток (*тоңк*) (чабуу, уруу, тыкылдатуу учурунда чыккан үн); даб (*даб*), диб (*дыб*), дүр (*дүн*) (дабырап басуу, тепкилөө, теминүү учурунда чыккан үн); данк (*данк*), динк (*дынк*), донк (*тоңк*), дунк (*дүнк*) (уруу, согуу, кулап түшүү, тоголонуу, бул таризде сүйлөө учурунда чыккан үн); занк (*занк*), зипк (*зыңк*), зонк (*зоңк*), зонк ж.б.

4. Тууранды сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшүндөгү жогорудагыдай айырмачылыкты кокустук катары кароого болбойт, мындай өзгөчөлүк тууранды сөздөрдүн семантикасындагы айырмачылыктан улам жаралат, ал эми бул болсо, өз кезегинде объективдүү дабыш, добуштардын өз ара айырмачылыгына барып такалат.

Түзүлүшү жана мааниси жагынан бирдей болгон тууранды сөздөрдүн уңгуларындагы үндүүлөрдүн өзгөрүшү да алар туюндурган маанилердин өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Буларга далил катары салыштырылган эки тилде тең мисалдарды көрүүгө болот. М: *Fikirda-* (*быкырда*), *fikir fikir kaunamak*, (*быкырдай кайноо*), *fokurda-* (*боркулда-*), (*боркулдан кайноо*) этиштеринде кайноо процессинин ар кандай деңгээли (күчтүү, же алсызыраак) чагылып, натыйжада, бир эле процесстин түрдүү деңгээлин туюндургандыктан этиштердеги үндүүлөр да өзгөрүүгө учурады. М: *Şarıl şarıl* (*суунун шаркырап агышы*); *şiril şiril* (*суунун шырылдап агышы*); *şirilda-* (*шырылдап агуу*), *şorla-* (*шаркырап агуу*), *şorul şorul* (*абдан көп агуу*), *Zangır zangır* «*зангыр зангыр*» (*катуу чайпалуу*), *zingirdak* «*зынгырдак*» (*шыңгырак*), *zingirtü* «*зингирти*» (*мончодогу жаңырык*), *zongur zongur* «*зонгур зонгур*» (*дирилдөө*) ж.б.

Адамдар, жаныбарлар жана табияттын башка кубулуштары түрдүү абалда болушуп, ар кандай үндөрдү (тыбыштарды) чыгарат да, ал табыштар үн

толкундары аркылуу угуу органдарына таасир этүү менен туумду жаратат. Ал эми тилдеги табыштар аркылуу ошол үндөрдү дал өзүндөй болбосо да, аларга (жакындаштырып тууроого, кайрадан жаратууга, чагылдырууга) адам баласынын мүмкүнчүлүгү жетет. Демек, тууранды сөздөр дал ушундайча жаралат жана алар тыбыштар тизмеги (сөздөр) аркылуу туундурулат.

Табыш жагынан алганда, сөз турпатына келтирилген кээ бир үн тизмектерин түзгөн үндүүлөр жана үнсүздөрдүн табыштары менен алардын табияттагы эквиваленттеринин арасында табигый бир байланыш бар экендигин айта кетүү керек. Буга байланыштуу табыш тууранды сөздөр кайсы үндүүнүн катышары ошол табигый үндөр менен тикеден-тике байланышта болот. Алсак, башкы формалардын үндүүсү *жоон, кең, ачык а (а)*, же *жоон, кең, эриндүү о (о)* тыбыштарынын бири болсо, чагылдырган кыймылдарынын күчтүү, үзгүлтүксүз жана кыймылга катышуулардын көп кырдуу экенин билдирет. Бул тыбыштарды айтууда жаак кең ачылып, тил менен таңдайдын ортосундагы үн аралыгы эң кенен абалда болот. Башкы муунун үндүүсү *ичке, ачык, кууш и (и)* же *жоон, кууш, ачык ы (ы)* болсо, чагылдырган кыймыл күчсүз, алсыз келет. Бул тыбыштарды айтууда *а (а)*, *о (о)* тыбыштарына карама-каршы түрдө жаак абдан тарыйт да, ушундан улам аба жолу кыйла тарып калат. Ушинтип, кең үндүү күчтүү болуп, жыштыкты, жоондукту, ал эми кууш үндүү болсо, табыштардын ага караганда алсыз экенин чагылдырат. (2)

Буга мисал келтире кетели. *Zangırda-, zingırda-, zangır-, zingır-, zingır-*, сөздөрү негизинен «*түтүрөө, чайталуу*» деген жалпы маанилеринин ичинде топтолушса да, турпат (үндүүлөрү) жагынан өз ара айырмаланып турат. «*Түрк тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө*» да (*Tsöz 'dö*) бул айырмалар төмөнкүдөй берилген: *zangırda-* «*Зордоп үн чыгарып, түтүрөө, же чайталуу*», *zingırda-* «*зыңгыроо*», *zangır zangır* «*зыңгыроо, түтүрөө*», *zingır zingır* «*зыңгыроо үнү*» ушундай эле өзгөчөлүк *zingırda-, zangırda-* этишинде, *zingır zingır* болсо, *zangır zangır*, кош сөздөрүндө да чагылдырылган.

Фонетикалык жактан уңгу сөздөрдөн турган башкы формаларындагы тууранды сөздөр кайталанып айтылышы да көп жолугат.

Мындай кош сөздөрдүн биринчи түгөйүндөгү үндүү көбүнчө түгөйүндө да дал ошондой кейпине кайталанып, тууралган дабышты ого бетер тактап, анын бир нече жолу кайталангандыгын билдирет. (3) *Şır şır ak-* (*шыр шыр агуу*), *şar şar ak-* (*шаркырап агуу*), *şor şor ak-* (*суунун мол жана шаркырап агуусу*), *tık tık* (*тыкылдатуу*), *tak tak* (*такылдатуу*), *tok tok* (*токулдатуу*) ж.б.

Кыргыз тилинде дагы жогоруда берилген сыяктуу мисалдар бар. М: *шыр-шыр* (*суу же башка суюк зат куюлганда акканда мурдун тартканда шырылдап чыккан дабыш*), *шар шар* (*чоң жана тез*

аккан суунун же толкундун дабышы), *тук тук* (*эшикти каккандагыдай тыкылдаткандай чыккан дабыш*), *тык-тык* (*катуу нерсени акырын урганда чыккан басыңкы дабыш*), *так-так* (*катуу нерсеге тийип урунуп чыккан дабыш*).

Бирок түгөйлөрүндөгү үндүүлөрдүн жогорудагыдай эч өзгөрүүсүз кайталанышы бардык тууранды сөздөрдө эле орун алат дешке болбойт. Айрым тууранды сөздөрдүн экинчи түгөйүндөгү үндүүлөр өзгөрүүгө учураганын көрөбүз.

М: *tak tük, şar şur, şar şur, çar çur, pař puř* ж.б. / *шап-шуп, так-тук, карч-курч, даңк-дүңк, тарс-турс, чарт-чурт* ж.б. мисалдарында көрүнүп тургандай, кош сөздөрдүн биринчи түгөйүндөгү кен, ачык үндүү *а (а)*, экинчи түгөйүндө кууш, эрин үндүү *у (у)* колдонулду, т.а. *а (а)* тыбышы өзгөрүүгө учурап, ачык *ы (ы)* үндүүсүнөн кийин, кайра эле кууш, эринчил болгон *у (у)* үндүүсү келет. Чагылдырган табыштардын ортосундагы бир аз айырмачылык туундурулат, б.а. экинчи түгөйү аркылуу чыккан дабыш биринчи түгөйүнө караганда алсызыраак экендиги көрсөтүлөт. Мындай типтеги кош сөздөрдүн биринчи түгөйүндөгү үндүүнү табигый үндүн чыныгы эквиваленти деп, ал эми экинчисиндеги үндүү анын жаңырыгы деп бааласа болот. Жогоруда айтылган үндүүлөрдүн тууранды сөздөрдө колдонулушун эки тилде тең көрүүгө болот. М: *dang dung* «*даңк-дүңк*», *gacıř gucur* «*качыр-күчүр*», *takır tukur* «*такыр-түкүр*», *hacıř hućur* «*катыр-күтур*», *tapır turur* «*тапыр-түтур*», *çacıř çutur* «*чарт-чурт*» ж.б.

Ал эми кош сөздөрдүн экинчи түгөйүндө *а(а)* тыбышынын ордуна *у (у)* тыбышынын келиши түрк тилинин үндөшүү законуна тикеден-тике байланыштуу болуп саналат, т.а. бул мыйзамга ылайык түрк тилинде сөздүн экинчи муунунда *о (о)*, *ө (ө)*, тыбыштары колдонулбайт, ошондуктан *а(а)* тыбышынын ордуна *у (у)* тыбышы келет. Бирок кыргыз тилинде *о (о)*, *ө (ө)* тыбыштары колдонулушу түрк тилинен айырмаланып экинчи муунда да колдонулушун жолуктура алабыз. Мисалы: *койкоң-койкоң, болтоң-болтоң, бөкчөң-бөкчөң, бөйтөң-бөйтөң* ж.б. / М: *çacıř çutur* «*качыр күчүр*», *hapır hućur* «*шапыр шүтур*», *hacıř hućur* «*катыр күтур*», *katır kutur* «*катыр күтур*», *şangır şungur* «*шаңгыр шүңгур*», *takır tukur* «*такыр түкүр*», *tangır tungur* «*даңгыр дүңгур*» ж.б.

Кыргыз тилинде айрыкча элестүү сөздөрдүн өздөрүнө таандык фонетикалык өзгөчөлүктөрү бар. Лексикалык составдын аталган топчосунда сөздүн материалдык кабыкчаларын түзүп турган тыбыштардын үндүүлөрү же үнсүздөрү өзгөрүп же алмашып кетет. Кээде түспөлдөш сөздөрдө бир канча фонемалар да алмашып кете алышат. Бирок андан элестүү сөздөрдө, демек элестүү этиштерде да, кошумча маани гана түрлөнбөсө, негизги түшүнүк өзгөрбөйт. Кээ бир сөздөрдө маани өзгөрүп кетиш

мүмкүн. Тыбыштардын мындай алмашуусун кээ бир изилдөөчүлөр (4) ички флексиянын өзүнчө бир түрү катарында карашат. Кыргыз тилинин алгачкы өнүгүш этабында ички флексия кубулушу бир топ кеңири таралып, кийин ал калдык катарында элестүү сөздөрдүн составында сакталып калышы мүмкүн. (5)

Ички флексия кубулушу элестүү сөздөрдөн, демек элестүү этиштерден, жыш учурайт, жана ал лексикалык составдын ушул топчосунун тыбыштык негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп эсептелет (6). Бул айтылгандар мындай фактылардан байкалат:

1. *Элестүү сөздөрдө бир-эки үндүү тыбыштар алмашат*; мисалы:

а~ы: жалт-жылт, жалтылда-жылтылда; жалтыра-жылтыра;

а~у~ы: жалт-жулт-жылт: жалтылда-жылтылда. Бул сөздөрдүн түзүлүшү төмөнкүчө: ж+лт тыбыштык комплексинин ортосунда кең үндүү «а» катышкандыгына байланыштуу тууралган элестин күчтүүлүгү, чоңураак жана ачыктыгы туюндурулат (жалт). Ал эми ушул эле тыбыштык комплекске кууш үндүү «ы» катышкандыктан (жылт), жарыктын, элестин алысыраак кичине экендигин туюндурат; салыштыр: **данк-дыңк, тарбай-тырбай, балтай-былтай**. Мында да элес, тыбыш жөнүндөгү түшүнүгүбүз алдуу-алсыз, чоң-кичинелиги боюнча айырмаланат.

Жогорудагыларга окшош бир-эки үндүүнүн алмашуусунан ажыраган сөздөр кыргыз тилинде да аз эмес:

о~е: кодой, кедей;

о~у: шоңкой, шүңкүй;

а~о данкай, доңкой ж.б.

2. *Тыбыштардын алмашуусу элестүү сөздөрдүн уңгуларынан ачык байкалат*. Мисалы, бал-бол-бөл-бул-бүл-бел-был-. Бул сөздөрдүн негизги маанилери бирдей, жалпысынан алганда туташ жалпы массадан бөлүнүп, айырмаланып, чыгып турган сыяктуу элестик түшүнүк туюндурулат. Түзүлүшү боюнча алганда БЛ тыбыштык комплекстен (үнсүздөрдөн) турат, Ушу эки үнсүздүн ортосуна үндүүлөрдү кыстаруу жана которуштуруу жолу менен кыска үндүүлөрдүн баарын катыштырууга болот. (7)

а о ө у ү ы э

БЛ

(бал-, бол-, бөл-, бүл-, бул-, был-, бел-; бул уңгулар монгол тилиндеги элестүү этиштердин уңгулары менен бирдей). Мисалы:

Бал-: бал-тай, бал-кай, бал-жай, бал-быра, бал-т, бал-ч, бал-к

Бол-: бол-той, бол-чой, бол-кой, бол-жой

Бөл-: бөл-төй, бөл-бүрө, бөл-өк, бөл-чек, бөл-төк

Бул-: бул-туй, бул-чуй, бул-куй, бул-жуй, бул-уң, бул-т, бул-т-улда **Бүл-:** бүл-түй, бүл-тү-гүй, бүл-жүй, бүл-түк, бүл-бү-рө

Бел-: бел-чей, бел-тей, бел-те-гей, бел-ес

Был-: был-тый, был-кый, был-жый, был-чий, был-т-ылда ж.б.

Эгерде бирдей эле дабышты туюндуруп, ал дабыштын эч өзгөрүүсүз кайталанганын билдирсе, анда үндүүлөрдө эч кандай өзгөрүү болбойт. Эки тилде дагы бул көрүнүштү жолуктурууга болот.

М: Badır badır «бадыр бадыр», bıdır bıdır «быдыр быдыр», çatır çatır «чатыр чатыр», çitir çitir «чытыр-чытыр», kıtır kıtır «кытыр-кытыр», kütür kütür «күтүр -күтүр», şangır şangır «шаңгыр-шаңгыр», şingir şingir «шыңгыр шыңгыр» ж.б.

Тууранды сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга байланыштуу фонетикалык кубулуштар

Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да жалпы эле түрк тилдерине орток үндөштүк (сингармонизм) мыйзамы мүнөздүү экендиги баарыбызга маалым. Бул түшүнүк кыргыз тилинде «үндөштүк», түрк тилинде «*ünlü uyumu*» деген термин менен берилип жүрөт. Кыскасы, эки тилде тең үндүүлөр тил күүсү (жоон, ичке) жана эрин күүсү (эрин, ачык) боюнча өз ара үндөшөт.

1. Тил күүсү

Түрк жана кыргыз тилинде тууранды сөздөрдүн башкы формасында жоон үндүү бар болсо, кийинки муундардагы үндүүлөр да жоон, эгер ичке үндүү болсо, кийинки муундардагы үндүүлөр да ичке болуп, ыргактуу бир тартипте бири-бири менен үндөшөт. Ошондой эле уңгу тууранды сөздөргө мүчөлөр жалганса да ушул абал сакталып кала берет, б.а. уңгудагы үндүүлөрдүн жоон ичкелигине карай мүчөлөрдөгү үндүүлөр да жоон же ичке болуп өзгөрүп, алар менен окшошот. Мисалы:

Жоон үндүү: şakırdamak «шакылдауу», tıkdırdamak «тыкыратуу», gıdıklamak «куткулуктоо», aksırmak «чүчкүрүү» ж.б. / **тапыр-тапыр** (patır patır), **шарылда** (şarıl şarıl), буран-буран (kırılmak) ж.б.

Ичке үндүү: cıvcıvlemek «чийтылдоо», melemek «маароо» ж.б. / **ийрең-ийрең** (kırıla kırıla), **дүбүр** (tapır tapır), зиркилде (titremek) ж.б.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай эки тилдеги тууранды сөздөрдө тил күүсү колдонулууда.

Айрым учурда тууранды сөздөрдөгү жоон - ичкелиги боюнча үндөшпөй калганын да көрөбүз. Илимпоз Хамза Зүлфикар түрк тилинде мындайлардын саны кыйла аз экендигин ал 'dan din', 'fan fin', 'şap şip' сыяктуу мисалдар гана жолугарын белгилеп көрсөткөн. (8) Ушундай эле көрүнүштү кыргыз тилинен да жолуктурабыз: **калдыр-күлдүр** (paldır küldür), **күңк-мыңк** (hınk mınk etmek) ж.б.

2. Эрин күүсү

Бул жагынан алганда, сөздөрдүн биринчи муундарындагы үндүүлөрдүн ачык жана эрин болушуна карай кийинки муундардагы үндүүлөр да аларды ээрчип, ачык же эрин болуп айтылат. Эрин күүсү башка түрк тилдерине караганда кыргыз тилинде активдүү өнүккөндүгүн түрк жана кыргыз окумуштуулары белгилеп жүрүшөт. (9)

Мындай ээрчишүүнү таблица түрүндө төмөнкүдөй көрсөтсөк болот. Тууранды сөздөрдүн составындагы үндүүлөрдүн өзгөчөлүгүнө карай түрк тилиндеги үндүүлөрдүн тизилиши төмөнкүчө:

	Биринчи муундагы үндүүлөр	Кийинки муундагы үндүүлөр
Ачык үндүүлөр	a(a)	а (а) же ы (i)
	ы(i)	ы(i) же а(a)
	э (e)	э (e) же и (i)
	и(i)	э (e) же и(i)
Эринчил үндүүлөр	о (o)	у (u) же а(a)
	у (u)	а(a) же у(u)
	ө (ö)	ү (ü) же э (e)
	ү(ü)	э (e) же ү(ü)

Кыргыз тилинде тил күүсүнө караганда эрин күүсү анча туруктуу эместиги, үндүүлөр тил күүсү боюнча үндөшүп, бирок эрин күүсү боюнча үндөшпөй калышы мүмкүн экендиги белгилүү. Бул жагынан тууранды сөздөргө назар бурсак, төмөнкүдөй көрүнүштө байкайбыз. Эки муундан турган жана туунду тууранды сөздөрдө эрин күүсү боюнча үндөшүү мыйзамы дээрлик бузулбай, сакталып кала берет: *күбүр-күбүр (fisil fisil)*, *көбүр-көбүр (fisir fisir)*, *күшүлдөн-бышылдан (inil inil)* ж.б.

Ал эми кайталанып айтылган тууранды сөздөрдө абал башкачараак: *тарс-тарс (pat pat)*, *тарс-турс (pat küü)*; *карч-карч (gacir gacir)*, *карч-курч (gacir gucur)*; *жалт-жалт (çabuk hareketi ifade eden söz)*, *жалт-жулт (yıldırımak, yalabımak)* ж.б.

Мындай мыйзам тууранды сөздөрдө да сакталат: *калдыр-күлдүр (paldır küldür)*, *койкоң-койкоң (hareketlerinde zarif ve nazik olmak)*, *жал-жал (hayranlıkla bakmak)*, *калдаң-калдаң (biçimsiz ve ağır hareket etmek)*, *күбүр-күбүр (fisil fisil)* ж.б.

Ал эми түрк тилине келе турган болсок, тууранды сөздөрдө үндөшүү мыйзамынын бузулушу башка сөздөргө караганда сейрек учурайт. Ошондой эле тууранды сөздөрдө тил боюнча үндөшүү мыйзамы дээрлик бузулбаса, эрин боюнча үндөшүүнүн бузулушу көбүрөөк жолугат. Кыргыз тилинен айырмаланып, түрк тилинде эки муундуу уңгу түрүндө турган тууранды сөздөрдө да, туунду жана кош сөз тибиндеги тууранды сөздөрдө да эрин күүсү мыйзамы бузулат. Буга окумуштуу Хамза Зулфикар тарабынан келтирилген төмөнкүдөй мисалдар күбө боло алат. (10)

1. b (б): *bambul* «толук, томпойгон жаш баланын элеси», *zambur zumbur* «маанисиз, түшүнүксүз сүйлөгөн кишиге карата айтылат» ж.б.

2. p (п): *apu! apu!* «толмоч жаш баланын томпоңдоп басышы», *hapur hapur* «кайнаган заттан чыккан дабыш» ж.б.

3. m (м): *hamul hamul* «тамакты одоно түрдө жеген кишиге карата айтылат», *hamur hamur* «суунун шаркырап агуусун түшүндүрөт» ж.б.

4. v (в): *avur zavur* «шамалдын соккондо чыккан дабыш», *çavurdaş- «ызы-чуу»* ж.б.

Мында эрин күүсүнүн бузулушу сөздөрдөгү эринчил үнсүздөрдүн (b,p,m,v) таасиринен улам болгондугун улам жогорудагы окумуштуу белгилеп көрсөткөн. Муну менен катар эринчил үнсүздөр уңгуга да таасир этип, натыйжада мүчөдөгү үндүүнү ээрчибестен эринчил үнсүзгө ыңгайланшып, эрин үндүүгө өтүп айтылат. Буга мисал катары төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: *-mik (-mik, -mik, -mük)*, *-bık (-bik,-buk, -bük) -vık (vik, -vuk, -vük)*: Эрин күүсү боюнча үндөшкөн *çetlemik, çirmik, çirmikla, çirlavık* ж.б. мисалдары менен кошо b,m (б,м) эрин үндүүлөрдүн таасири менен жогоруда берилген мисалдарда көрсөтүлгөн мүчөлөрдөгү ачык үндүүлөр *ı, i (ы,ı), u, ü (у,ү)* тыбыштарына өтүп айтылат. Мисалы: *çetlenbuk, çetlemük, çirmükla, dermük, şıkırdavık, çirlavık, çakıldavık* ж.б.

Ал эми кош тууранды сөздөрдөгү үндөшүү мыйзамына эки тилде да баш ийбеген сөздөргө төмөнкүдөй бир канча мисалдарды келтирүүгө болот. Мисалы: *çak çuk «чак-чук», çalk çuk «чалк-чулк», dang dung «даңк-дуңк», hart hurt «карт-курт», tang tung «тоңк-туңк», şar şur «шар-шур»* ж.б.

Бул абалдын табигый үндөрдүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу болуп, биринин артынан бири кылынган кыймылдардын бирин чыгарган үнүнүн башкасынан айырмалуу болушунан жана баяндалууда ушундай жолго түшүүсүнөн улам болгонун айтса болот.

3. Тууранды сөздөрдө үндүүлөрдүн түшүп калуусу (редукция)

Басым түшпөгөн муундагы үндүүнүн угулушу күнүрттөнүп начарлап, түшүп калуу абалына чейин жетиши *үндүүлөрдүн түшүп калуусу* (редукция). Буга түрк жана кыргыз экөөндө - тең кууш үндүүлөр (ы,и,у,ү) кабылат. Мындай кубулуш басым түшпөгөн муунда же басым башка муунга ооп кеткен учурда болот. Бирок эки тилде тең формаларында гана жолугат, т.а., түшүп калуунун да өзүнчө фонетикалык мыйзамченеми бар. Айталы, кыргыз тилинде кууш үндүүлөр негизинен аягы - *йыл, -йын, -йым, -йыр, -рын, -рым* тибиндеги муундардан турган бир катар сөздөргө кууш үндүүлөр менен башталган мүчөлөр (жак таандык мүчөлөр жана чакчылдын -*ып* мүчөсү) уланганда (орун+ы--- орду, айыл+ың, айлың, кайыр+тып, кайрып ж.б.) Кээ бир атооч сөздөргө этиш жасоочу -*а*, мүчөсү жалганганда (кыйын+а----- кыйна, жумуш-а, жумша, жыйын+а, жыйна ж.б.), кууш үндүү менен аяктаган айрым тактоочторго -*кы*, мүчөсү уланганда (тышкары+кы, тышкаркы, илгери+ки, илгерки, жогору+ку--жогорку ж.б.) редукцияланат.

Ошондой эле эки же андан көп муундагы басым түшкөн муундан мурунку муундагы кууш үндүү редуцияланып, таптакыр түшүп калбаса да, алсыз, кыска айтылат: (и)ште, к(и)ши, б(и)лим ж.б.

Түрк тилиндеги үндүүлөрдүн редуцияга учурашы, негизинен, жогорудагыдай эле себептер менен түшүндүрүлөт, тактап айтканда, төмөнкүдөй учурларда үндүүлөр түшүп айтылат:

1. **ы, и, у, ү** (i, i, u, ü) кууш үндүүлөрү түшүп калат, мында кууш үндүүлөргө басым түшпөй алсыз, угулар-угулмаксан болуп айтылат да, муун өз калыбын өзгөртөт.

2. Кууш үндүүлөр сөздүн экинчи муунунда келген болот;

3. Биринчи муун V же CV типтүү, экинчи муун CVC типтүү болот.

4. Кууш үндүүсү түшө турган экинчи муундун аягы **p (r), ш (ş), л (l)** үнсүздөрү менен бүтөт.

5. Сөздөргө үндүү менен башталган бир мүчөнүн жалганат. Кууш үндүүдөн мурун кээде каткалаң үнсүздөрдүн бардыгынын жана үнсүздөрүнүн келиши да кууш үндүүлөрдүн түшүп калышына шарттарды түзөт.

Ваğ(ı)r- «бакыр», **bağ(ı)rış-** «бакырыш»; Тууранды сөздөрдөгү үндүүлөрдүн түшүп калуу маселесине келе турган болсок, азыркы кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдөгү кууш үндүүлөрдүн редуцияга учурашы тууралуу пикирди биз илимпоздордун эмгектеринен учурата алган жокпуз. Бирок, ошентсе да, төмөндөгүдөй мисалдарда экинчи муундагы кууш үндүү биротоло түшүп калбаса да, кандайдыр бир, (ү), деңгээлде алсызданып айтылгандай таасир калтырат: *күбүр+а --- күб(ү)рө, дүбүр+а --- дүб(ү)рө, шыбыр+а --- шыб(ы)р+а, кыбыр+а --- кыб(ы)р+а, дыбыр+а --- дыб(ы)р+а, тыпыр+а --- тып(ы)р+а* ж.б.

Ал эми түрк тилиндеги айрым тууранды сөздөрдө кууш үндүүлөрү түшүп калган турпатында айтылат жана жазылат: *çağır-* «чакыр», *çağ(ı)ricı* «чакырыкчы», *çağ(ı)rim*, *çağ(ı)rılı* «чакырылуу», *çağ(ı)rılık*, (*çağırıl-*) *çağ(ı)ril-* «чакырыл», *çağırış-* *çağ(ı)rış-*, *çağ(ı)rışım*, *çağ(ı)rışımçılık*; *çığır*, *çığ(ı)ris-*; *çıkır-*, *çık(ı)rik*; *kikir-*, *kik(ı)re-*; *şakır-*, *şak(ı)ra-*, *şak(ı)rak*; *üfür-*, *üf(ü)rük* «үйлөө» ж.б. мисалдарда көрүлгөндөй эле, экинчи муундагы кууш үндүү түшүп, сөздүн мурунку муун калыбы өзгөрөт.

Тарыхый жазма эстеликтердеги өзгөчө Махмут Кашгаринин «Дивану лугат-ит-түрк» аттуу жыйнагындагы тууранды сөздөрдө үндүүлөрдүн түшүп калгандыгын көп эле учуратабыз. Тарыхый жазма эстеликтерге келсек, Орхон-Енисей жазма эстеликтердеги жазуулардын тематикалык өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Мисалы: «**Онтоо, күркүрөө, бакыруу**» маанилеринде да *an(ı)ra-*, *an(ı)raş-*, *m(ı)ra-*, *m(ı)raş-* мисалдарында бир орто муун түшүүсү бар.

İng(ı)r-: *İnğrasa*, I -120(13), *İnğran-*, I -289 (*inğranur-inğranmak*); *Çik(ı)r-*: *Çikraştı*, II-209 (*Çikraşur- çikraşmak*); *Çing(ı)r-*: *Çing(ı)radı*, III-402

(*Çing(ı)rar-çing(ı)ramak*); *Çik(ı)r-*: *Çik(ı)redı*, III-280 (*çik(ı)rer-çik(ı)remek*); *Çok(u)ra-*, III-280, *çok(u)rat-*, II-334 ж.б.

Жыйынтыктан айтканда, жогоруда күбө болгонубуздай, үндүү тыбыштардын тууранды сөздөрдөн колдонулушу кыргыз жана түрк тилинде көп жалпылыкка ээ.

Муну менен катар төмөнкүдөй айырмачылыгы бар:

1. Кыргыз тилиндеги айрым тууранды сөздөрдө эки үндүү тыбыш жанаша келип айтылат (бул кыргыз тилиндеги башка сөздөргө мүнөздүү эмес): *ау, ау-ау, на-на: Ау, ау, ау, тулкү, баатыр болсоң кел, кармаш (күчүк)* (Осмонов). Түрк тилинде мындай жанаша келүү учурабайт, ал үндүү менен үнсүздүн айкашы аркылуу берилет.

2. Тууралган дабыштын узактыгын, созулуңку чыккандыгын туюндуруу үчүн кыргыз тилинде айрым кең үндүүлөр адаттан тыш созулуп айтылат: *таарс, каарс, каарч* ж.б. Түрк тилинде бул абал үндүүнүн созулуп айтылышы менен эмес, кыска үндүүлөр аркылуу эле берилет.

3. Кыргыз тилинде кош сөз тибиндеги тууранды сөздөрдө гана үндөшүү мыйзамы бузулса, мындай көрүнүш түрк тилинде уңгу түрүндө турган эки муундуу сөздөрдө да, туунду жана кош сөз тибиндеги тууранды сөздөрдө да учурайт.

4. Түрк тилиндеги айрым тууранды сөздөрдөгү, мүчөлөрдөгү ачык үндүүлөр өзүнө жанаша келген эринчил үнсүздөргө ыңгайлашып, эринчилге өтүп айтылса, кыргыз тилинде мындай көрүнүш учурабайт.

5. Мисалдардан көрүнгөндөй эле XI кылым жазма эстеликтеринде да редуцияны учуратууга болот. Түрк тилинде тууранды сөздөрдө редуция көп учурайт ал эми кыргыз тилинде болсо жалпы эле сөздөрдө көп, тууранды сөздөрдө аз.

6. Түрк тилинде жалпы үндөшүү мыйзамы боюнча биринчи муундан сырткары **о (o), ө (ö)** тыбыштары колдонулбайт. Бирок кыргыз тилинде түрк тилинен айырмаланып экинчи муунда да колдонулат.

Колдонулган адабияттар

1. Denny, J., Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Çeviren O. Şahin), Ankara, 1995; Türk Dili Grameri (Çeviren A.U. Elöve), İstanbul, 1941; Щербак М. А., Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970; Çengel K.H., Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, Ankara, 2005, Ахматов Т., Мукамбаев Ж., Азыркы кыргыз тили, (Фонетика-лексика), Фрунзе, 1978; Дыйканов К., Кыргыз тили, Фонетика-лексика, Фрунзе, 1992; Акматов Т.К., Өмүралиева Ж. Азыркы кыргыз тили, Фрунзе, 1990; Banguoğlu, T., Türk Grameri (Sesbilgisi), TDK., Ankara, 1959; Demircan, Ö., Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni Türkiye Türkçesinde Sesler, TDK Yay., Ankara, 1979; Aksan, D., Türkiye Türkçesi, Gelişmeli Sesbilgisi, TDK., Ankara, 1978.
2. Zülfiyar, H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, 1995, s. 25.

1. Ziilfikar, H., *Turkfede Ses Yansimali Keimeler*, Ankara, 1995, s. 26.
2. Бертагаев Т.А., *Морфологическая структура слова в монгольских языках*, М., 1969, стр.87-99
3. Кудайбергенов С., Кыргыз тилиндеги элестуу этиштер. «Илим» басмасы, Фрунзе. 1981.7-6.
4. Кудайбергенов С., Кыргыз тилиндеги элестуу этиштер. «Илим» басмасы. -Фрунзе. 1981.7-6.
5. Кудайбергенов С., Кыргыз тилиндеги элестуу этиштер. «Илим» басмасы. -Фрунзе. 1981.8-6.

Рецензент: филол.и.д., профессор Усубалиев Б.